

YU ISSN 0350-185x

UDK 808

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКОХРВАТСКИ ЈЕЗИК

ЈУЖНОСЛОВЕНСКИ ФИЛОЛОГ

XL

Уређивачки одбор:

*др Даришка Горџан-Премк, др Ирена Грицакџић, др Милка Ивић, др Павле Ивић,
др Радослав Кайиичић, Блаже Конески, др Тине Лоџар, др Александар Младеновић
др Асим Пецо, др Милић Пешикан, др Живојин Ситанојчић, др Драго Ђуџић*

Главни уредник

МИЛКА ИВИЋ

БЕОГРАД

1984

ПОЛИСЕМИЈА И ХОМОНИМИЈА У СРПСКОХРВАТСКОМ ЈЕЗИКУ

1. Полисемија је способност једне речи, једне лексеме¹ да има више значења, више семантичких реализација². А семантичка је реализација семантички садржај какве лексеме у одређеној семантичкој позицији, који се дефинише као појмовна интерпретација десигната са релевантним елементима реализације³; и ови су релевантни елементи⁴ основне семантичке компоненте једнога значења, и даље, они су фокуси за асоцијативне везе које омогућавају друге семантичке реализације у оквиру исте поли-

¹ Када говоримо о речима као елементима лексичког система, мислимо да би добро било узимати термин лексема. Дакле, лексема је морфемски састав морфолошки оформљен као самостална јединица лексичког система.

² Различите семантичке реализације једне лексеме у лексиколошкој литератури називају се и семантичким варијантама. Овај нам се термин не чини најподеснијим бар из два разлога: прво, семантичка варијанта сугерира, по нашем мишљењу, више него што је пожељно, постојање семантичке инваријанте односно опште семантичке вредности једне лексеме (аналогно вредностима термина варијанта и инваријанта, нпр., у фонологији); друго, семантичка варијанта сугерира неутрализацију односа секундарних реализација према примарним, односно индиректних номинација према директним у оквиру једне полисемантичке лексеме.

³ Исп. Д. Г. Премк, О семантичком садржају лексикографске дефиниције, Лексикографија и лексикологија, Зборник реферата, Београд — Нови Сад 1982, 49—51.

⁴ Релевантни елементи семантичке реализације различите су хијерархије у структури једнога значења. Нпр. основно је значење лексеме *зуб* — *свака од њелосастих или клинастих кошчица њревичених њлећу у вилицама човека или већине других кичмењака које служе за кидање и ситињење хране* (исп. Речник САНУ, *зуб*¹ (1а)); релевантни елементи реализације су облик — *клинаст, оштар и намена* — *ситињење хране*; семантичке компоненте које се односе на облик веома су продуктивне и учествују у мотивацији више семантичких реализација исте лексеме, какве имамо у примерима: *Дешавале [се] ствари које је госпа Нола још теже разумевала него прописне колаче и виљушке са четири или три зуба* (И. Секулић, Р. САНУ, *зуб*¹, 2а); *Кад пушка није запета, она је на доњем зубу, а кад се запне онда је на горњем* (Вук, Р. САНУ, *зуб*¹, 2б); *И данас . . . стоји скелет од те велике лађе, насађене на камене ђердапске зубове* (М. Ђ. Милићевић, Р. САНУ, *зуб*¹, 3); лексичке компоненте које се односе на намену лексички су непродуктивне. (О различитој хијерархији семантичких компонената исп. О. Н. Саливестрова, Константность и вариативность в семантической структуре многозначных слов типа *шаке*, Семантическое и формальное варирование, Москва 1979, 28. и даље).

семантичке структуре⁵. Општа је семантичка кохезија у оквиру дифузне полисемантичке структуре не у постојању каквог имагинарног заједничког значења⁶, већ у реалности комплекса асоцијативних веза (које су реалне и у оквиру система значења једне лексеме и у оквиру деривационог система коме она припада).

2. Хомонимија је могућност постојања семантички диверзног односа у формално истом морфемском саставу на исти начин морфолошки уобличеном. Две је ствари овде потребно објаснити. Једна је шта је то семантички диверзан однос. То је однос између двају или више семантичких садржаја који међусобно немају семантичке кохезије, који се не могу један према другоме мотивисати асоцијативним везама. И друга је шта то значи формално исти морфемски састав и исто морфолошки оформљен. То значи могућност да у лексичком систему формално исти морфемски састав (или на другом нивоу, исти фонемски низ са истим прозодијским обележјима) на исти начин морфолошки уобличен (тј. као иста граматичка категорија) има функцију двеју или више јединица, лексема. И, према овоме, хомоними су различите лексеме формално исте структуре⁷.

3. Наша дефиниција хомонимије и хомонима, мислимо, доприноси разграничењу хомонимског лексичког система од сличних појава у језику⁸, као што су хомофони (различите лексеме сличне или исте гласовне структуре (уз разлику у ортографији) које фонетски исто звуче, нпр. *Кадчић* и *Кдчић* или *Далмајинац* и *далмајинац*), или хомографи (различите лексеме истог графемског састава, нпр. *лук* и *љук*, *ирад* и *ирад*, *налдјаши* и *налдјаши*) или хомоформе (различите лексеме које се поклапају само у неким од својих облика, нпр. *брђ* именица и *брђ* императив од глагола *брђаши*, или *биши*, *будем* и *биши*, *бијем*, или *драјан* именица и *драјан*, -а, -о придев). Посебно морамо рећи да се хомоформе које се поклапају у својим основним, речничким

⁵ Термин полисемантична структура наместо уобичајеног семантичка структура узимамо стога што овај други задржавамо за компоненту анализу семантичких реализација односно за систем семантичких компонената, сема у поједином значењу.

⁶ Исп. кратку дискусију о тзв. општем значењу — Э. В. Кузнецова, Лексикология русского языка, Москва 1982, 31—32.

⁷ Ограничење хомонима на речи исте категорије никако не значи да се извесне семантичке реализације једне лексеме не могу јавити у другој функцији, оној која је потенцијална за ту категорију. Нпр. именица *белица* једно од својих значења остварује у придевској функцији (Па ти сејеш белицу пшеницу). Посебно је питање које се мора решавати и на синтаксичком и на семантичком нивоу — разграничење између употребе речи у потенцијалној функцији (именице као придева, придева као именице и сл.) од конверзије као деривационог процеса. И овде је, свакако, много прелазних случајева, оних у којима процеси још нису завршени (код именице *млада* процес конверзије је завршен; питање је шта је са придевима средњег рода у примеру — *и мушко и женско ишћрчало је на улици*).

⁸ О сличним и друкчијим схватањима хомонима исп.: В. В. Виноградов, Об омонимии и смежных явлениях, Вопросы языкознания 1960/5; Лексикографический сборник. Материалы дискуссии по вопросам омонимии, 1960; А. М. Барзилович, О проблемах омонимии, Исследования по грамматике и лексикологии, Киев 1966, 3—16; О. С. Ахманова, Словарь омонимов русского языка, Москва 1974, Предисловие; П. Пашов, Омоними, омографи и омофони в съвременния български език, Помагало по българска лексикология, София 1979, 76—92.

облицима (као наведени примери везани за облике *биџи*, или *драјан*, или *добр* именица и *добр* прилог) неретко у лексикологији и лексикографији везују за хомонимски систем с различитим називима — делимични, граматички или морфолошки хомоними. Ми бисмо радије овакве случајеве сматрали хомоформама стога што информацију о категорији речи разумемо као саставни део семантичког садржаја сваке лексеме (бар у језичким системима какав је наш)⁹.

4. Проблем односа полисемије и хомонимије заправо је питање идентификације лексема као посебних елемената лексичког система. Покушаћемо да кажемо своје мишљење о томе. Једно је неоспорно — и полисемија и хомонимија факта су језичке синхроније; према томе, и критерији за њихово одређивање морају бити засновани на елементима који су евидентни у синхроничном стању (дијахронијски и компаративни елементи, посебно етимологија — помоћна су мерила). И ти су елементи, по нашем мишљењу, семантички — примарно и морфолошки, тј. деривациони — секундарно. Објаснићемо ово. Семантички елементи проистичу из анализе семантичке кохезије односно комплекса асоцијативних веза између семантичких реализација које се испитују. Морфолошки се, пак, елементи темеље на особеностима деривационих система којима припадају лексеме које се разматрају.¹⁰ Нпр. реч је *йредлој* у Речнику МС дата као једна одредница са два значења: 1. *изложено мишљење, йрејорука да се нешто учини, како да се нешто реши*. 2. грам. *нейроменљива реч која се налази исејред именица и заменица, и исказује различити односе између њих и субјекта или других речи у реченици*. Мислимо да је требало друкчије поступити. Ово нису две семантичке реализације једне лексеме, већ две хомонимне лексеме. Разлози за овакво схватање су, с једне стране, изостанак семантичке кохезије између ових значења и, с друге стране, везивање лексеме *йредлој* с првим семантичким садржајем за деривациони систем коме припадају речи *йредложийи*, *йредлаийи*, *йредлајач*, *йредложак*, *йредложеник* и др. и лексеме *йредлој* са терминолошким садржајем за други и ужи деривациони систем у коме су још само придеви *йредлошк* и *йредложнй*.¹¹

5. Овај би критеријум, семантички и морфолошки, могао бити општи основ за идентификацију посебних јединица лексичког система, без обзира да ли се ради о лексемама насталим спајањем, накнадним семантичким повезивањем двеју хомонимних лексема, или се ради о посебним

⁹ Чињеница да се хомоформне и хомонимне одреднице у речницима обележавају на исти начин (степеновањем) последица је више лексикографске традиције и конвенције него лексикографских схватања хомонимије. (Додуше, не би требало искључити могућност да је оваква традиција делимично утицала и на нека схватања).

¹⁰ У неким случајевима овај критериј може и изостати. То је најчешће код речи страног порекла које још нису постале активни елементи општег лексичког система. Нпр. *лавра*¹ грч. назив неких особито знаменитих манастира и *лавра*² португ. *мјесто где се исијру дијаманти* немају своје деривате (Б. Клаић, Велики рјечник страних ријечи, Загреб 1972).

¹¹ Речи *йредлој*¹ и *йредлој*² нису настале, може се претпоставити, као последица распада полисемантичке структуре једне речи, већ је *йредлој*² настао преводњем, или пре калкирањем одговарајућег латинског термина.

(у Војводини). 3. *збор свирача (најчешће блех-музика); војна музика*. 4. *фиг. већи број, љуља*.¹⁴ Разлога је било и за другачији поступак: реч *бáнда* је средњовековни латинитет (било га је и на тлу Југославије)¹⁵ и данас се налази у више европских језика (нпр. руски бaндa, немачки Bаnde, француски bande, талијански banda) у сличним значењима; српскохрватска су значења највероватније резултат позајмица из разних језика и у различито време (у Речнику САНУ ова је реч означена као талијанизам, али покрајинска војвођанска реализација тешко да ће то бити), а последица је овога изостанак семантичке кохезије између ових значења (нпр. између *банде* као групе разбојника и *банде* као оркестра) и изостанак заједничког деривационог система (систему *бáнда*, *бáндист*, *бáндист*, *бандитизам* и сл. не припада *бáнда* као оркестар).¹⁶

6. Све што смо досад говорили тицало се првенствено идентификације лексема на основу семантичких особина морфема у основи речи, лексичких морфема. И то је јасно, и чини нам се, ту проблема нема, бар не већих, теоријских. Проблеми се јављају при одређивању лексема према полисемантичности односно хомонимичности афиксних, деривационих морфема. И ту су два различита лексиколошка схватања и два различита лексикографска поступка. Према једноме мишљењу хомонимија се лексичких јединица може утврђивати једнако према афиксним морфемама као и према основним. Тако О. С. Ахманова каже¹⁷: „Слова с выраженной морфологической структурой. Омонимия их обуславливается семантической совместимостью либо основной, так и формальной частей“, и даље „Семантический анализ приставок дает основания для вывода о наличии 6 омонимичных приставок *йере* . . . , 2 омонимичных приставок *за* . . . , *до* . . . , 5 приставок *о* (*об*, *обо*, *обз*) . . . Поэтому глаголы, образованные с этими приставками, являются омонимами. Аналогичный анализ проделан и для суффиксальных образований. Такие суффиксы, как . . . *ник* I, II, . . . *тель* I, II, также порождают производную омонимию.“ И оваква теоријска поставка резултирала је одговарајућим начином обраде. Нпр. префикс *за-* дат је као две хомонимске префиксне морфеме — „I. Приставка, придающая глаголам значение начала действия“ и „II. Приставка, придающая глаголам значение завершенности действия, достижения результата действия.“ Или — именица *держатель* третирана је као две хомонимне лексеме, једна са значењем *онај који држи*, друга са значењем *оно што држи* (*держатель облиаций: деревянный держатель*).¹⁸ Према другоме схватању

¹⁴ Исп. Речник САНУ, *бáнда*¹; *бáнда*² је талијанизам са значењем *сѝрана*.

¹⁵ Исп. М. Kostrenčić, V. Gortan, Z. Herkov, *Lexicon latinitatis medii aevi Iugoslavie*, Zagreb 1978.

¹⁶ Разлога је било и за поступак какав је спроведен; њих видимо у кохезији ових значења заснованој на семантичкој компоненти — *већи број, љуља*.

¹⁷ Оп. с., 6.

¹⁸ О сличној лексикографској пракси у вези са разграничењем полисемије и хомонимије исп. Словарь русского языка XVIII века, Проект, Ленинград 1977, 50—53. и о другачијој пракси у описним речницима савременог руског језика исп. В. В. Виноградов, *Лексикология и лексикография, Об омонимии в русской лексикографической традиции*, Москва 1977, 288—294.

хомонимичност двеју или више лексема пре свега је у хомонимичности лексичких морфема, уз претпоставку да и афиксне морфеме могу бити и полисемантичне и хомонимичне, управо као и основне. Тако О. П. Ермакова¹⁹ каже: „У слов типа *хулитель, мучитель, обидчик, хитрец, наглец* и т. п. аффиксы допускают использование их не только в значении лица, но и в собственно предметном значении“, или Е. В. Красильникова²⁰ чак констатује: „Морфологическая категория одушевленности — неодушевленности помогает разрешению регулярной полисемии лицо (производитель действия) — автомат“²¹.

7. Наше је схватање ближе овоме другоме. У основи његовој ми видимо разлику у информацији, у садржају једних и других морфема. Наиме, лексичке морфеме носе семантичку, појмовну информацију; деривационе морфеме имају двојаку вредност — граматичку и категоријалну семантичку, тј. информацију о тематској групи којој реч припада²². И деривационе морфеме, као и лексичке, могу упућивати на полисемантичке вредности, а могу ступати и у хомонимне односе. Проблем је у одређивању критерија на основу којих ћемо идентификовати деривационе морфеме као елементе деривационог система. По нашем мишљењу, те критерије треба тражити, с једне стране, у граматичкој и семантичкој вредности деривационих морфема и, с друге стране, у типу референције добијеном у комбинацији морфема. Нпр. творбена анализа речи *брђаџ* је: глаголска лексичка морфема *број-* и деривациона морфема *-аџ* са полисемантичком вредношћу упућивања на тематске групе речи које означавају *вршиоца радње и инструмент, оруђе којим се врши радња*. Семантичку кохезију између ових вредности видимо у семантичкој компоненти учествовања у глаголском процесу. Комбинација морфема у лексеми *брђаџ* таква је да као резултат има семантички садржај са две референције; први је референт — *у вези са бројањем*, и други је — *вршилац радње или оруђе којим се врши радња*. Или, посматрајмо с обзиром на деривациону морфему речи: *ййсац, йџклойац и брђйац*. Творбена анализа упућује на то да у речима *ййсац* и *йџклойац* имамо једну полисемантичку деривациону морфему *-ац* која упућује на одређене тематске категорије и која у комбинацији са лексичком морфемом (која је у нашем случају једнака

¹⁹ О. П. Ермакова, Вторичная номинация в семантической структуре многозначных производных слов, Способы номинации в современном русском языке, Москва 1982, 116.

²⁰ Е. В. Красильникова, Инвентар морфем, Способы номинации в современном русском языке, Москва 1982, 134.

²¹ Исп. и размишљања о семантичком односу живо/неживо, колективно/апстрактно и сл. у француској лексикографији J. et C. Dubois, Interduction a la lexicographie: le dictionnaire, Homonymie et Polysémie, Paris 1971, 66—83.

²² Исп. Э.В.Кузнецова, оп. с., 12; „Одна и та же морфема, как правило, манифестирует целый комплекс сем, например, с корневой морфемой *книџ-* связываются такие семы, как 1) печатное, 2) произведение, 3) состоящее из, 4) листов, 5) с текстом, 6) сброшюрованных и 7) переплетенных вместе. Окончание *-а*, создающее в единстве с этим корнем лексему слова *книџа*, в свою очередь манифестирует комплекс грамматических сем: 1) существительное, 2) женского рода, 3) единственного числа, 4) именительного падежа“.

творбеној основи, као и у првом случају) ствара двореференцијални однос; у речи, пак, *браћа* имамо другу са њом хомонимичну деривациону морфему *-ац* која упућује на деминутивно-хипокористичну вредност и која у комбинаторном односу са лексичком морфемом даје само једну референцијалну вредност — *браћ* или боље рећи — *некакав браћ*.²³

Што се префиксних деривационих морфема тиче критерији за њихову идентификацију, како ми мислимо, исти су. Нпр. у глаголима *доштрачаи*, *доштраи*, или у прилошким, придевским и именичким речима типа *двдџ*, *дојучџашњи*, *двџашак*, или у предлозима *доврх*, *досред* префиксна морфема упућује на одређени просторни или временски однос и у комбинацији са творбеном основом свих ових речи ствара двореференцијални однос (*доштрачаи*: гранични просторни однос и глаголски процес; *дојучџашњи*: гранични временски однос и временска одредба итд.). У глаголима типа *добраи*, *довршии*, *додрџи*, *длџи* и сл. префиксна морфема *до-* могла би се и друкчије тумачити, могло би се ту радити и о хомонимском префиксу *до-* у односу на префикс *до-*, нпр., у глаголу *доштрачаи*. Заправо, могло би се схватити да префикс *до-* у овим глаголима само модификује радњу, само упућује на завршавање или извршавање процеса, а у комбинацији са творбеном основом даје једну референцију — радњу. Ми смо, ипак, склони да и у овим глаголима видимо једну од вредности полисемантичког префикса *до-* (семантичка компонента просторног и временског ограничавања радње могла се асоцијативно развити у компоненту завршавања, извршавања), а у комбинацији са творбеном основном склони смо да видимо двореференцијални однос — крајња граница процеса и сам процес. (Ове наше недоумице, као и колебања у схватањима префиксних речи између деривата и композиита, последица су процеса, можда још незавршеног, којим су захваћени предлози на преласку из лексемског у морфемски систем).

8. Наше је схватање полисемије и хомонимије највећим делом у складу са српскохрватском лексикографском праксом, или тачније оно

²³ Распрострањено је схватање да изведене речи имају увек двојну референцију (Исп. нпр., Аспекти семантичких истраживања, Москва 1980, Е. С. Кубрякова Семантика производног слова, 81—155, посебно стр. 90. — „Простые слова референ-ты только по отношению к миру действительности, производные — к миру действительности и к миру слов“; исп. и цитирану литературу о томе). Ми се са овим не бисмо могли сагласити из два разлога: прво, зато што у једноме типу деривата видимо двојну референцију, семантички однос према целом деривационом систему коме реч припада и категоријални однос према тематској групи речи, а у другоме типу деривата (деминутиви, хипокористици, аугментативи, пејоративи, моцион деривати) видимо једну референцију и, друго, зато што анализу референцијалног односа на семантичком интерморфемском нивоу сматрамо одговарајућом анализи интерморфемског односа на синтаксичком нивоу. М. Стевановић о том односу каже: „Тај однос може бити двојак. Општи део и наставак изведене речи један према другом стоје као управна реч и њена одредба, јер изведена реч по својој вредности, а и по пореклу своје, није ништа друго до одредбена синтагма у којој општи део представља управну реч, а наставак — њену одредбу (свакако ређе) или је, обрнуто, општи део изведене речи одредбеног карактера, а наставак њен одговара управној речи (ово — неупоредиво чешће). Изведене речи субјективне оцене... као и речи које додавањем наставака на њих мењају род, — иду у прву групу, а све друге изведене речи у другу“ (Савремени српскохрватски језик I, Београд 1964, 473).

је засновано на њој и резултат је анализе семантичких система датих, пре свега, у великом Речнику САНУ. Наиме, у Речнику САНУ хомонимијски однос успоставља се само (уз извесна друкчија, додуше и ређа решења која су пре омашке, или несналажења, него резултат одређених схватања)²⁴ међу лексемама истог морфемског и морфолошког састава чије се полисемантичне или семантичне структуре не могу довести у семантичку кохезију (без обзира да ли се ради о речима исте етимологије или не). Суфиксни деривати исте структуре који означавају и вршиоца радње и средство којим се радња врши дају се као полисемантичне лексеме. Префикси се, без изузетка, обрађују као полисемантичне морфеме односно као саставни делови сложеница. Префиксни деривати са истом лексичком морфемом односно истом творбеном основом дају се, такође, као полисемантичне лексеме.²⁵ Нпр., глагол *истирчаи* дат је као једна одредница у оквиру које су значења: и *шрчећи изићи, излетићи; поћи најло, брзо, устремићи се, и појети се шрчећи, устирчаи, и извети, завршићи (шрку, шрчање)*.²⁶

9. Да сведемо. Разграничење полисемантичког система од хомонимијског односа заправо је питање одређивања лексема као посебних чланова лексичког система. Лексичка се идентификација, према нашем уверењу, врши на основу два критеријума — семантичког и деривационог. Ако су две различите семантичке реализације формално истог морфемског састава и исто морфолошки оформљеног повезане семантичком кохезијом и ако се укључују у исти деривациони систем, оне чине једну полисемантичку структуру, једну лексему. Изостанак ових елемената знак је хомонимског односа између посматраних лексема.

Критерији за идентификацију афиксних морфема као посебних елемената морфемског система такође су двојаки — категоријално-семантички и референцијални. Ако у једном формално истом морфемском саставу имамо упућивање на исту тематску категорију и ако је број референција добијен у комбинацији са творбеном основом односно лексичком морфемом исти (две или једна), онда је у питању полисемантична морфема. Изостајање ових елемената знак је хомонимског односа између посматраних афиксних морфема.

Београд

Даринка Горшан-Премк

²⁴ Исп. М. Дешић, Полисемија и хомонимија у рјечницима савременог српско-хрватског језика, Наш језик XXV/4—5, 231—241.

²⁵ В. код И. Грицкат, Лексикографски поступак у речницима САНУ и ЈАЗУ — приказан на глаголима са префиксом *за-* — и друге семантичке проблеме у обради префиксних глаголских деривата, Наш језик XXV/1—2, 3—23.

²⁶ Једна узгредна напомена. Више је пута у теоријској лексикографији наглашавана неопходност да се у лексикографску дефиницију деривата укључи реч која је у творбеној основи (Е. С. Кубрякова, *оп. с.*, 89—90; исп. и наведену литературу о томе). У Речнику САНУ деривати се управо тако и дефинишу.

Резюме

Даринка Гортан—Премк

ПОЛИСЕМИЈА И ОМОНИМИЈА

Разграничение полисемантической системы и омонимических отношений фактически является вопросом определения лексем как особых членов лексической системы. Лексическое определение, как мы считаем, проводится на основании двух критериев семантического и деривационного. Если две семантические реализации формально тождественного морфемного состава и морфологически оформленного связаны семантической кохезией, и если включаются в ту же деривационную систему, они составляют одну полисемическую структуру, одну лексему. Отсутствие этих элементов — знак омонимического отношения между наблюдаемыми лексемами.

Критерии для идентификации аффиксных морфем как особых элементов морфемной системы, также двойки категориально-семантические и референциальные. Если в одном формально одинаковом морфемном составе есть отсылка на ту же тематическую категорию и если число референций в результате комбинирования с словообразовательной основой т.е. лексической морфемой тождественны (две или одна), тогда речь идет о полисемантической морфеме. Отсутствие этих элементов — знак омонимического отношения между исследуемыми аффиксными морфемами.